

روس ایمپراتورلوغونداکی ایلك مسلمان روحانی ادارهسی

• سئوینج رهن الله^۱

ÖZET: Sevinc REHNULLA, “Rus İmparatorluğundaki İlk Müslüman Ruhani İdaresi”, *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 4 (Bahar 2016), ss. 53-63

Rusya, Müslümanların yaşadığı toprakları işgal ettikten sonra burada Hıristiyanlaştırma politikası yürütmüştür. Hıristiyan dinini kabul etmeyenler ise toplu şekilde imha edilmeye çalışılmış, takip ve baskılara maruz kalmıştır. II. Yekaterina'nın yönetimi döneminde bu politika değiştirilerek camilerin inşa edilmesi, Kuran'ı-Kerim'in basılması ve ruhanî (dinî) idarelerin kurulması gibi faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu politik faaliyetlerin, Müslümanları, özellikle de ruhanî liderleri kendi tarafına çekmek için yapıldığı söylenebilir. Rus İmparatorluğu topraklarında ilk olarak 22 Eylül 1788 yılında Ufa'da “Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi” oluşturulmuştur. Bunlar Rusya'nın gelecekte kendi egemenliğine geçirmek istediği komşu Müslüman halkların bağımsızlıklarından kolaylıkla vazgeçmeleri için alınan önlemlerdi. Şöyle ki, Rus İmparatorluğu Müslümanları yönetmek için halkın önde gelen, hak ve yetkileri ellerinden alınmış ruhanî öncülerini kendi kontrolünde bulundurmak istemiştir.

Açar Sözcükler: Rus İmparatorluğu, İslam, Ruhani İdaresi, Müslümanlar.

چکیده: سئوینج رهن الله، "نخستین اداره روحانیون مسلمان در امپراتوری روس"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۴ (بهار ۱۳۹۵)*، صص. ۵۳-۶۳

Rusya'dan sonra işgal edilmiş toprakları Hıristiyanlaştırma politikası yürütmüştür. Hıristiyan dinini kabul etmeyenler ise toplu şekilde imha edilmeye çalışılmış, takip ve baskılara maruz kalmıştır. II. Yekaterina'nın yönetimi döneminde bu politika değiştirilerek camilerin inşa edilmesi, Kuran'ı-Kerim'in basılması ve ruhanî (dinî) idarelerin kurulması gibi faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu politik faaliyetlerin, Müslümanları, özellikle de ruhanî liderleri kendi tarafına çekmek için yapıldığı söylenebilir. Rus İmparatorluğu topraklarında ilk olarak 22 Eylül 1788 yılında Ufa'da “Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi” oluşturulmuştur. Bunlar Rusya'nın gelecekte kendi egemenliğine geçirmek istediği komşu Müslüman halkların bağımsızlıklarından kolaylıkla vazgeçmeleri için alınan önlemlerdi. Şöyle ki, Rus İmparatorluğu Müslümanları yönetmek için halkın önde gelen, hak ve yetkileri ellerinden alınmış ruhanî öncülerini kendi kontrolünde bulundurmak istemiştir.

^۱ آذربایجان میلی علملر آکادیمیسی الیازمالار انستیتوسو، عرب دیللی ایلازمالارین آراشدیرما شعبهسی (sevindj.rahnulla@mail.ru).

جهت چشم‌پوشی هرچه آسان‌تر مسلمانان همسایه از استقلال خود در آینده. بطوری که امپراتوری روس به منظور حکومت بر مسلمانان، قصد داشت رهبران روحانی پیشرو را بدون آن که اختیار عملی داشته باشند، تحت کنترل خود درآورد.

کلیدواژه‌ها: امپراتوری روس، اسلام، اداره روحانی، مسلمانان.

ABSTRACT: Shahram PANAHİ KHIAVI, "The First Muslim Ecclesiastical Office In The Russian Empire", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 4 Spring 2016/1395, pp. 53-63

After having occupied the territories lived by Muslims, Russia began to pursue a policy of Christianizing. People who didn't adopt Christianity were killed on large-scale, exerted pressure and victimized. Catherine II changed this policy during her reign; she had mosques built, published Quran, established religious offices, especially, attracted ecclesiastical leaders' attention to herself. The first ecclesiastical office in the territory of the Russian Empire was established in Ufa under the name "Ecclesiastical office of Orenburg" in 22 September, 1788. Pursuing this policy, Russia was taking measures on making neighbor Muslim nations renounce their independence easily, who were aimed to enthrall. Actually, for the purpose of leading the Muslims, the Empire wanted to take under control and manage the distinguished ecclesiastical leaders, whose rights and authorities were deprived.

Key words: Islam, Empire, Spiritual Administration, Muslims.

۱. گیریش:

۱۶-جی عصرده روسیا چاری ایوان گروزنی طرفیندن ۱۵۵۲-جی ایله قازان و ۱۵۵۶-جی ایله هسترخان خانلیقلاری اشغال ائدیلدیکن سونرا، بورادا یاشایان مسلمان اهالی نین وارلیغی و اینانجی جیڈی بیر ضربه قارشیسیندا قالدی. ایوان گروزنی مسلمان اهالی نی خریستیانلاشدیرماق مقصدی ایله ۱۵۵۵-جی ایله اورادا یئنی کیلیسه مرکزی یاراتدی. راهیب گوریا (گرچک آدی گریگوری روفوتین) پوشک آتما یولو ایله قازان باش اسقفونا (اسقف اعظم) رهبر تعیین اولوندو. او، اوردونون و خریستیان میسیونرلرین یاردیمی ایله تاتارلاری و باشقیردلاری خریستیانلاشدیرماغا باشلادی.

دۆلت یؤنتیمی نین ترکیب حیصه‌سی اولان کیلیسه چاریزیه صداقله خدمت ائتمیش، روس اولمایان خالقلارین علم، معاریف و ترقیسینه دوشمن کسلیمیشدیر. چاریزم خالقی معنوی اسارتده ساخلماق اوچون پروواسلاو کیلیسه‌سینی دۆلت کیلیسه‌سی اعلان ائتمیش، اونا سون درجه‌ده بؤیوک امتیازلار وئرمیش، باشقا دینی اینانجلارا نسبتاً اونون بیرینجی و حؤکمران وضعیتینی همیشه قورویوب ساخلامیشدیر. پروواسلاوچیلیغین، پروواسلاو کیلیسه‌سی نین دینی سیاستی چاریزمین سیاست دینی اولموشدور. «پروواسلاو دینی چاریزمین ایستر اولکه داخیلینده کی ظلم و استثمارینا، حاکیم میلتین

مىللىتچى-شووېنىزم سىياسىتىنە، مىللى سۇمورگەچى سىياسىتىنە، اىسترسە دە اونون ديش سىياسىتىنە-يئنى تورپاقلار، اۆلكەلر ضبط ائتمك سىياسىتىنە، بۇيوك دۆلت مىللىتچى ليگى سىياسىتىنە برائت قازاندىرمىش، كۆمك گۇسترمىش، اونون دىنى-نظرى اساسىنى تشكىل ائتمىشدير» (مصطفایف ۱۹۷۳: ۵۵). همیشه روس چارلارى، اونلارین عایله عضولرى طرفیندن حمایه اولونان، خزینەدن كلى مقداردا ياردیم آلان پروواسلاو كیلېسەسى مسلمانلار آراسیندا اۆز دینلرینی یایماق ایشینده گئیش مقیاسدا فعالیت گۇسترمىش، بو یولدا حتی اسلام دینینی «بوت پرستلیك كیمی یالانچی دین» اولدوغونو اعلان ائتمكدن چكىنمەمیشلر.

ایچ ایشلری باخانلیغی نین، «قوتسال» سینودون آرشیوینده ایمپراتورلوقدا مسلمانلار یاشادیغی، دئمك اولار كى، بوتون ولایت و ایالتلرینده روس پروواسلاو كیلېسەسى نین پروواسلاو-خریستیان دینینی تبلیغ ائدن جمعیتلری نین نمایندهلری گئیش فعالیت گۇسترمىشلر. بو پروواسلاو میسیونر جمعیتلری عاداتا اۆز نظامنامه لرینده اوتانمادان یازیردیلار: میسیونر جمعیتی نین مقصدی بوت پرستلرین و مسلمانلارین پروواسلاو-خریستیان دینینه دۆندیرلمەسى یولوندا پروواسلاو دینینی یایانلارین ایشینه كۆمكلیك گۇسترمكدن عبارتدیر (مصطفایف ۱۹۷۳: ۵۶).

۲. ملزمه و متودلار

۱.۲. خریستیانلاشدیرما سىياسىتى نین ايلك مرحلهسى: مسلمانلاری یوخ ائتمك

قازاندا داغیدیلان مسجدلرین یئرینده كیلېسەلر انشاء اولونموش، اسلامى خاطرلادان نه وارسا محو ائدیلمیش، حتی عرب دیلینده اولان كیچیک ورقلر بئله یاندىریلمیشدی. بو یوللا قازان خانلیغینداكى مسلمانلار زورلا خریستیانلیغی قبول ائتدیرمگە چالیشیردیلار. خریستیانلیغی قبول ائتمەین تاتار توركلرینی ایسه یا اۆلدورور، یا دا باشقا یئرلره سورگون ائدیردیلر. یئنى اسقف بۆلگەسىنى یارادان قوریانین سككیز ایلیك فعالیتی نتیجه سینده دۆرد ماناسترین (صومعه نین) اساسی قویولموش، بلاقووشنسكى كیلېسە مرکزی و ۱۰-دان چوخ شهر كیلېسەلری تیکیلیمیشدی. دفعه لرله روس آغالغینا قارشى عصيانا قالخمیش تاتار توركلری غدارجاسینا محو ائدیلمیش، کند و شهرلری دارماداغین اولونموشدو.

خریستیانلاشدیرما سىياسىتىنى قارشىسىنا مقصد قویان روسیا دۆلتی ممکون اولان بوتون منفور اصوللاردان استفاده ائتمگە چالیشمیشدی. بو مقصدله خریستیانلیغی قبول ائتمیش تاتار تورپاق صاحبلىرى نین حاقلاری روس آریستوکراتلارین حاقلاری ایله برابر توتولموش، اولار آغیر وئرگیلردن آزاد ائدیله رك، حتی روسیانین مرکزی ولایتلرینده بئله تورپاق ساحه لرینه صاحب اولموشلار. تعقیب و باسقیلار بیر چوخ عایله نین محوینه سبب اولموشدو.

ایوان گروزنی نین اوغلو فیودرون و سونراکی چارلارین حاکمیت دۆرلرینده ده بو سیاست خصوصی آمانسیزلیقلارلا داوام ائتمیش، ۱۵۹۸-۱۵۸۱-جی ایلرده سیبیر خانلیغی، ۱۷۸۳-جو ایلده قیریم خانلیغی اشغال اولونموشدو.

«۱۵۹۳-جو ایلده آرخیپیسکوپ قرموقن (گرچک آدی یثرمولئی) چار فیودور ایوانوویچه تاتارلارین هله ده مسجیدلرده اؤز دینلرینه ستایش ائتمکده اولدوغونو و بو سبیدن ده خریستیانلیغی آز آدامین قبول ائتدیگیندن شیکایتلندی. او، چیخیش یولونو مسلمانلارین یاشادیغی بوتون قازان خانلیغی، پوولژییه، اورال و سیبیرده کی مسجیدلرین یئرله یکسان ائدیلمه سینده گؤروردو. چار درحال اشغال ائدیلمن تورپاقلارداکی بوتون مسجیدلرین داغیدیلماسی باره ده فرمان امضالادی» (ایماموف ۱۹۹۴: ۱۴). خاچ سویونا سالینمیش تاتارلاری مسلمان تاتارلاردان آیری یئرله کؤچورمک، اؤلوم تهدیدی ایله سیلاح دوزلتمه و دمیر اریتمه نین قاداغان اولونماسی قراری دا بو فرماندا اؤز عکسینی تاپمیشدی. تۆره دیلن قیرغینلار، آخیدیلان قانلار خالقین اسلام اولان اینانچ و آزادلیق سئوگیسینی قیرایلمه میشدی. خریستیانلاردا سیاست نین تام افلاسا اوگراماسی نین قارشیسینی آلماق، خریستیانلیغی یئنی قبول ائدنلری کیلیسه نین «قوینوندا» ساخلاماق اوچون متروپولیت قئپموقن یین مصلحتی ایله چار فیودرون ۱۸ ژوئن ۱۵۹۳-جو ایلده وئردیگی فرماندا بیر سیرا تدبیرلر اؤز عکسینی تاپمیشدی (آلیشف ۲۰۰۲: ۲۱).

خریستیانلاردا سیاست نین پلانی چاریچا ائلیزاوئتانین حؤکمرانلیغی دؤرونده ده غدارجاسینا داوام ائتمیش، روسلارین توپلو اولاراق مسلمان تورپاقلارینا کؤچورولمه سی سیاستی ایله داوام ائتمیشدیر.

گئئدیگجه یئنی مسلمان تورپاقلارینا صاحب اولان ایمپراتورلوق بورادا یئنی بیر سیاست یوروتمک ادعاسی ایره لی سوردو. بو دؤرده قازاقستان و اورتا آسیا (تورکیستان) تورپاقلاری نین بیر قیسمی دا آرتیق ایمپراتورلوق اراضیسینه قاتیلیمیشدی. خالقلاری قیرماقلا، خریستیانلاردا یورماقلا بوخ ائتمک سیاستی بهرہ سیز قالدیقا، ایمپراتورلوق باشقا بیر سیاست یوروتمگه باشلادی.

۲.۲. ایمپراتورلوق مسلمانلارین دستکچیسى رولوندا

۱۷۸۵-جی ایلده چار حاکمیتی نین قازاقلارا اولان دینی سیاستی معین اولدو. اعتبارین قازانیلماسی، اؤز طرفینه جلب ائتمه و سونرا مسلمان روحانیلرینی مقصدلری اوچون استفاده ائتمه ۲-جی کاتئرنینا سیاستی نین آپاریجی استقامت لریندن بیرى ایدی. اونون حاکمیتی دؤرونده حکومتله مسلمان خالقلاری آراسیندا دینی دؤزوملو لوک پرینسیپی اساسیندا یئنی قارشیلیقلى آنلاشما استقامتی تاسیس اولوندو. بو سیاست اوچ استقامتده گئدیردی: مسجیدلرین تیکیلمه سی، دینی ادبیاتین یاییلماسی و قازاق گنجلرینه اسلام شریعتی نین تدریسی.

قازاق چۆللرینده سرعتله داش مسجیدلرین تیکیلمه سی حاقیندا تکجه ۱۷۸۶-۱۷۸۲-جی ایلرده دؤرد فرمان وئریلمیشدی. آرتیق ۱۷۸۵-جو ایلده کاتئرنینا طرفیندن اورنبورگ، ترویک و وئرخنورالسکی ده قازاقلار اوچون مسجیدلر تیکیلیمیشدی. عینی زاماندا کؤچریلر اوچون ده مسجیدلر انشاء اولونوردو.

۱۷۸۵-جى يىلدا ایمپراتور بارون ایقتلستروما گۇندردیگی فرماندا قازاق چۇللىرىندە مسلمان مکتب و مسجدلرین تیکلمەسى، قازاق دېلىندە (قازاق تورکجهسىندە) درسلیکلرین نشر اولونماسى امر اولونوردو (سلیمانوف ۲۰۱۰). «روسیا ایمپراتورلوعونون قازاق چۇللىرىندە اۇز تائیرینی گئیشلندیرمه سیاستینین نۇبتی استقامتی دینی ادبیاتی نشر ائتمک و یایماق ایدی. ۱۷۸۷-جى یىلدا ۲-جى کاتئیرینانین امری ایله روسیا علملر آکادمیسی نین تیپوقرافیا سیندا ایلک دفعه اولاراق قرآنین تام متنى نشر اولونموشدو. داواملى اولاراق ۱۷۸۹، ۱۷۹۰، ۱۷۹۳، ۱۷۹۶، ۱۷۹۸-جى یىللردە تکرار نشرلر اولموشدو. ۱۸۰۰-جى یىلدا روسیادا مسلمان دینی قایناقلا رین محدودیت اولمادان چاپ اولونماسینا اجازە وئریلمیش و بو مقصدلە قازان اونیورسیتەسىندە خصوصی تیپوقرافیانین آچیلیشى اولموشدور. اورادا ۱۸۰۶-جى یىلدا عمومی تیراژلا ۴۰ میندن چوخ اسلاما عاید سلسله کیتابلار، او جمله دن ۳۵۰۰ نسخه قرآن چاپ اولوندو. بونلارین بۇیوک حیصهسى اورنبورگ محمدی روحانى ادارەسى نین امکداشلاری نین کۇمگی ایله قازاقلار آراسیندا یایلمیشدی (سیلاتتف ۲۰۱۰). مسجدلرین و کاروانسارایلارین زردینده اسلام شریعت (حقوق) قایدالاری نین قازاق گنجلرینه تدریسی اوچون مسلمان مکتبلىرى تشکیل اولونموشدور. روسیا حاکمیتینین یئنی سیاسی کورسونون نۇبتی مرحلهسى ۲-جى کاتئیرینانین ۲۵ نوامبر ۱۷۸۵-جى یىل و ۲۱ آپریل ۱۷۸۷-جى یىللردە قازاقستان طایفالاری نین تاتار ملالاری ایله تامين اولونماسی بارهسىندە وئریلمیش امرلری ایدی. او، اوف و سیمبیر والیسی او. آ ایقتلستروما فرمان گۇندره رک اونا اسلامین یایلماسی و تدریسی اوچون قازان تاتارلاریندان قازاقلارلا ملا تعین ائدی، گۇندرمگی حواله ائتدی (سلیمانوف ۲۰۱۰). ۲-جى کاتئیرینا بونولا تورکیه نین روسیا مسلمانلارینا اولان تائیرینی یوخ ائتمک ایستەدی. روسیانین قورونماسی نین رئال اساسلاری وار ایدی. تورکیه نین بخاراداکی سفیری ۱۷۸۸-جى یىلدا اعلان ائتدی کی، تورکیه مسلمانلارین اینانجلارینی قوروماق مقصدیلە روسیا ایله ساواشیر و مسلمانلاری بو مبارزه ده اونا دایاق اولماغا چاغیردی. اۇز نۇبهسىندە بخارا امیری کیچیک ژوزا مراجعت گۇندریب قازاقلاری روسیایا قارشى چیخماغا چاغیردی. م. ویاتکینین آپاردیغی آراشدیرمالار گۇره اورتا آسیالی ملالارین چۇللردە روسیا دۇلتی نین یئنی تابعلیلری آراسیندا سیاسی تائیرینی آرتیرماق اوچون فعالیتلری چوخ گئیش کاراکتر آلدی. بئله کی، اورنبورگ یۇنتیمینه قازاق طایفا باشچیلاری ایله عثمانلی ایمپراتورلوعونون سفیری اینتورلی پاشا، عینی زاماندا تانیمیش قیرغیز باشچیلارینا روسیایا قارشى تورکلره قوشولماغا تشویق ائدیجی مکتوب گۇندرن بخارا آتابگی شاه مراد بگ آراسیندا قارشیلیقلى علاقه حاقیندا خیر داخل اولموشدو. ایمپراتور ۲-جى کاتئیرینانین اسلامین یایلماسی و گلشیمهسى اوچون گۇردویو اینانلیماز تدبیرلرین اصل مقصدی اونون اورنبورگ والیسینه یازدیغی مکتوبدا اۇز عکسینی تاپمیشدی. بئله کی، «ایمپراتور: «بو جور مسجدلر قونشو خالقلارین دقتینی بیزه جلب ائده جک. بو اونلارین اۇز باغیمسزلیقلاریندان امتناع ائتمه لری اوچون ان گوجلو تدبیردی.»- فیکیرلرینی وورغولامیشدی» (سلطان غالی یئو ۲۰۰۶). بو کوکند، خیوی خانلیقلاری نین، بخارا امرلیگی نین و تورکمن تورپاقلارینی کۇچدوروب، تابعلیگینه قاتماق ایستکلرینه عاید سیاستین اول مرحلهسى ایدی. بو تدبیرلر و «اورنبورگ محمدی روحانى ادارەسى نین آچیلماسی بئله بیر مقصد- اسلامین یایلماسینا

خیدمت ائتمیردی. بوتون بو تدبیرلر روس حاکمیتی نین قازاق چؤلرینده یاییلماسینی تامین ائتمک اوچون نظرده توتولموشدو (سیلانتهف ۲۰۱۰).

۲.۳. ایلک مسلمان روحانی ادارهسی

۲.۳.۱. اورنبورگ روحانی ادارهسی

«روسیا ایمپراتورلوغوندا مرکز لشدیریلیمیش مسلمان تشکیلاتی ۱۸-جی عصرین اوللرینده ۱۷۸۸-جی ایلین آخیری، ۱۷۸۹-جو ایلین اولینده میدانا گلیمیشدی. چاریچا ۲-جی کاتئرینا آشاغیداکی مضموندا بیر سیرا قانون وئریجی لیک آکتلاری قبول ائتمیشدیر: «روسیادا اولان محمد دینی نین ملا و روحانی عضولری نین تعیین اولونماسی و اوفادا بو دینین بوتون روحانی طبقه سینی اداره ائتمک اوچون تشکیلاتین یارادیلماسی باره سینده» (آدلی فرمان ۲۲ سپتامبر ۱۷۸۸-جی ایل)، «روسیادا یاشایان بوتون محمد دینی جماعتی اوچون مُفتی تعیین اولونماسی حاقیندا» (آدلی فرمان ۲۲ سپتامبر ۱۷۸۸-جی ایل) و اوفادا محمد دینی اوزره روحانی ادارهسی نین صدر، دفترخانا و دیگر ایشچیلرین و اونلارین امک حاقلاری نین تعیین اولونماسی حاقیندا» سناتونون تصدیق اولونموش عالی حساباتی (کلیموویچ ۱۹۳۶: ۴۴۹) قوزنی قافقاز و اورتا آسیا آدی چکیلن روحانی اداره سینه تابع دئییلدی. اونا گۆره کی، بو اراضیلر روحانی ادارهسی یارادیلیب، حدودلاری بللی اولدوقدان سونرا روسیایا الحاق اولونموشدو. مسلمانلارین یاشادیغی یئنی اراضیلر الحاق ائدیلدیکن سونرا بوراداکی اهالی نین اورنبورگ روحانی اداره سینه تابع اولمالاری باره ده هئج بیر فرمان وئریلمه میشدیر.

اوفادا اورنبورگ روحانی ادارهسی نین تشکیل اولونماسی اوقا و سیمبیرسک ژنرال والیسی، بارون ایقتلستروما حواله اولونموشدور. روحانی ادارهسی نین ایلک مُفتیسی ایسه قارقالی کندی نین ساکینی محمدجان (محمد جهان) حسینوف اولموشدور. ۲-جی کاتئرینا ۱۵۰۰ مانات معاش تعیین ائتمکله یاناشی «۲۶ ژانویه ۱۷۹۳-جو ایل تاریخی فرمانی ایله مُفتی محمدجان حسینوفا و اونون عایله سینه تورپاق ساحه لری و تحکیمی کندیلیری آلماق و ساتماق حقوقو وئردی، یعنی اونو رسمی اولراق تحکیمچی-مولکدار اعلان ائتدی» (تیخونوف ۲۰۰۷: ۴۰۶). اونا آیریلیمیش اوچ نفر کؤمکچی یه ایسه ۱۲۰ روبل معاش کسلیلمیشدی.

اورنبورگ محمدی روحانی مجلسی روسیا ایمپراتورلوغونون دؤلت اداره چی لیک سیستمینه عاید ایدی. تشکیلات مختلف ایلرده مختلف صلاحیتلی شخص و اداره لرین نظارتی آلتیندا اولوب. مجلسین هم اورنبورگ و هم ده اوقا آدلاندیریلماسی بیر چوخلاریندا بونلارین آیری-آیری تشکیلات اولماسی و یا سهوه یول وئریلدیگی حاقیندا فیکیر اویادیر. دینی قوروم اولجه اوقادا آچیلراق اوقا محمدی روحانی اداره سی آدلانمیشدی. اما ۱۷۹۷-جی ایله اوقا جانیشین لیگی نین اورنبورگ ولایتینه چئوریلمه سی ایله ایلیگی دیگر تشکیلاتلارلا بیرلیکده روحانی مجلس ده اورنبورگا کؤچموشدو. بو تاریخدن اعتباراً او اورنبورگ محمدی روحانی اداره سی آدلاندیریلیمیشدی. ۱۸۰۲-جی ایلین سونو ۱۸۰۳-جو ایلین اولی تشکیلات یئنیندن اوقایا قایتسا دا آدی دگیشدیریلمه میشدی. روحانی مجلسه و عمومیتله بوتون مسلمانلارا عاید هر بیر قانون وئریجی لیک آکتلاری سن پطرزبورگ دا یئرلی حاکمیتله راضیلاشدیقدان سونرا قبول اولونوردو. یارانیدیغی واختان روحانی مجلسی ایله یئرلی حاکمیت اورقانلاری نین مناسیبتی

گرگین ایدی. مجلس دفعه لرله ولایت رهبرلیگی نین نظارتیندن چیخماق مسئله سینی قالدیرمیشدی. دینی رهبر یئرلی یؤنتیمین اونا جزئی بئله صلاحیت وئرمه دیگینی گۆرندە ۱-جی آلكساندرا ولایت رهبرلیگی نین اونا و عموم مسلمان خالقینا غرضلی مناسیبتیندن شکایتلەنن مراجعت گۆندردی. م. حسینوف روحانی تشکیلاتی یئرلی حاکیملرین تعقیبیرینی حیس ائتمەنن، ساکیت اۆز صلاحیتلرینی یئرینە یئتیرەبیلەجک باشقا بیر شەرە کۆچورمگی خواهیش ائدیردی. شکایت مکتوبونون نتیجەسی یالینز او اولدو کی، اورنبورگ حربی والیسی ق. س. وولونسکی یە روسیا مسلمانلاری نین باشچیسینا حۆرمەت و امکداشلیق ائتمە امری وئریلیدی.

یؤنتیم ایله روحانی مجلسی آراسینداکی اختلافلار داوام ائدیردی. «۱۸۰۴-جی ایلین سونوندا مُفتی سانتونون مذاکرەسینە مسلمان روحانی اداره سی یاپیسی نین اساسلی شکیلده یئیندن تشکیل اولونماسینا دایر لایحە تقدیم ائتمیشدی. م. حسینوف ایضاحاتیندا یازیردی کی، «ولایت رهبرلری یاراندىغی آندان مجلسین صلاحیتلرینی الیمزدن آلمیش، آرتیق مجلسین حۆکمودن آرتیق ضعیفله میش، اونون آدیندان باشقا هئچ بیر حقوقو قالمامیشدیر». او، سن پترزبورگدا مسلمان ایشلری اوزره مرکزی اداره هیئتی نین یارادیلماسی و مسلمانلارین چوخ اولدوغو یئرلردە فیلیاللاری نین تشکیل اولونماسینی تکلیف ائتدی. م. حسینوفون فیکیرینە گۆره آخوند، ملا و مُفتیلرە عاید ناراضی چیلیق و محکمه ایشلرینە گرک اول روحانی مجلسینده باخیلسین. متهمین ماراقلارینی مُلکی محکمه ده مدافعە ائتمک مجلسین وظیفه سیدیر. مُفتی نین لایحە سینه اورنبورگ والیسی ای. فریزل چیخدی. او، تصدیق ائتدی کی، حقیقتا ایالت حاکیملری دفعه لرله روحانی مجلسین ایشلرینە قاریشمیشلار، اما بو قانون وئریجی لیگه ضد دئییلدیر. ولایت مباحثه لی مسئله لرین حلینده شریعت قانونلاریندان استفاده اولونماسی نین علیھینە چیخیب، خصوصی مسلمان اداره هیئتی نین تشکیل اولونماسینا قطعی اعتراضینی بیلدیردی. او، مُفتی نین مرکزی مسلمان تشکیلاتی نین یارادیلماسی جھدلرینی بیرینجی شخصی آمبیسسیالاری، ایکینجی یئرلی حاکمیت طرفیندن نظارت اولونماقدان قاچماق اوچون سعی لر کیمی قیمتلندیردی» (سیلاتتف ۲۰۱۰). حاکمیت اورنبورگ محمدی روحانی اداره سینه اصلاحاتلار آپارماق ایستهمیردی، اۆزللیکلە اهالی ایله علاقه نین محکملنمە سینه امکان وئرمیردی. ائدیلهن جھدلر هئچ بیر فایدا وئرمە میس نه بو، نه ده گله جکده آچیلماق دیگر روحانی تشکیلاتلارین هئچ بیر مستقل اداره ائتمە حقوقو اولمامیشدی. م. حسینوف پراوا سلاولیکدا میترپولیتین جمعیتده تودوغو صلاحیت و وظیفه لرین اونا دا شامل اولماسینی طلب ائتمیشدیر. یؤنتیم مُفتی یه بیلدیرمیشدی کی، اونون ایشی آنجاق روحانی ایشلرله مشغول اولماقدی، دونیوی ایشلرله قطعی اولراق قاریشماسین.

اورنبورگ محمدی روحانی اداره سی نین قورولوشو بئله ایدی: تشکیلاتین ایشینە صدر (مُفتی) و ۳ عضو (قاضی) رهبرلیک ائدیردی. تشکیلاتین ایشینده کاتب و دیگر ایشچیلرین ده اۆزلرینە مخصوص وظیفه لری واردی. مسلمان ملالاری (آخوند، امام و مؤذن) وظیفه لرینە عاید بوتون مسئله لرده مجلسه تابع ایدیله. روحانی مجلسینە تشکیل اولوناندان ۲۰-جی عصرین اوللرینە قدر رهبرلیک ائتمیش مُفتیلر:

م. حسینوف (۱۸۲۴-۱۸۴۰)، ا. عبدالرحیموف (۱۸۴۰-۱۸۲۵)، ا. سلیمانوف (۱۸۶۲-۱۸۴۰)، س. توکلف (۱۸۸۵-۱۸۶۵)، م. سلطانوف (۱۹۱۵-۱۸۸۶).

اورنبورگ محمدی روحانی مجلسی روسیانین دیگر تشکیلاتلاریندان ادارهیه عضو سئچمک (قاضی) باخیمیندان فرقلنیردی. ۱۹-جو عصرین ۱-جی یاریم ایلینده روحانی مجلسینه عضو سئچلمهسی بئله بیر قایدا ایله گئچیریلیردی: قازانین مسلمان اهالیسی یاشایان هر بیر شهرده روحانی شخصلرین ییغینجاغیندا ایکی نفر ملا نماینده سئچیلیردی. اونلار قازاندا گیزلی سس وئرمه ایله اوچ عضو و اوچ نامزد سئچیلهرک عموم ولایت قورولتاییندا اشتراک ائدیردیلر. مجلسه سئچلمیش عضو شخصلر خستهلننده و یا رحمته گئندنه نامزد سئچلمیش شخصلری وظیفه لرینی ایجرا ائتمک اوچون اوقایا چاغیریلدیلر. سسلرین چوخونو قازانمیش مجلس عضو باش قاضی اعلان اولونوردو. او، صدر اولمایاندا و یا رحمته گئندنه، نؤبتی مۇفتی سئچیلهنه قدر اونون وظیفه لرینی ایجرا ائدیردی. بو ایسه اؤز نؤبه سینده صدر و باش قاضی آراسیندا مباحثه لره سبب اولوردو. سونرالار حتی مجلس عضولرینه عمومی قرارلاری ایله صدرین قرارینی دگیشمه صلاحیتلری ده وئریلمیشدی.

تشکیلاتین فعالیتینین ان مهم ساحهسی روحانی وظیفهسی آلماق ایسته ینلردن امتحان گؤتورمک ایدی. دئمک اولار کی، اداره نین ایلک ایللرده فعالیتی ملا، آخوند و مؤذنلره آئستات وئرمکدن عبارت ایدی. حاکمیت امتحان یولو ایله یارارسیز شخصلری دین خادیم لری نین سیراسیندا چیخارتماقلا اونلارین ساینی کسکین درجه ده آزالتماق ایسته ییردی. اما دؤلتدن دینی وظیفه آلماغین اسلام قایدالارینا اویغون اولدوغونو بوتون دیندارلار قبول ائتمیردیلر. «باشقیر-تاتار شاعیری، یازچیسی، عالیم و ایلاهیاتچیسی عبدالرحیم اوتیز ایمینی (عبدالرحیم ب. عثمان، ب. سارماکی اوتیز ایمینی البلغاری) روحانی مجلسین تشکیله دایر معین اولونموش فرمانلا وظیفه یه تعیین اولونماق قایدالارینی رد ائتمیشدی. او، اؤز یازیلاریندا «رسمی ملالاری» تنقید ائتمیش، دفعه لرله بیلدیرمیشدی کی، دونیوی حاکمیت روحانی ایشلره قاریشمامالی دیر. روحانی مجلسده امتحان ائتمکله دؤلتین تعیین ائدیگی ملالار دینی قایدالارا اویغون دئییل، اوسته لیک خالقین و اسلامین دوشمنلریدیر» (سیلاتف ۲۰۱۰). اورنبورگ محمدی ائوهانی ادارهسی ملالارین فعالیتینه نظارت ائتمه لی، اونلاردان شکایت اولاندا تقصیرلرینی محاکمه ائتمه لی، بونا اساساً جزا تعیین ائدیپ، حتی اونلاری روحانی آدلاردان مرحوم ائده بیلریدی. اما بو جور قرارلاری اونلار مۇلکی حاکمیتین واسطه سیله حیاتا گئچیره بیلریدیلر. امتحانلاردا عموم اسلام عالمینده قبول اولونموش وظیفه لر تعیین اولونوردو. حکومت اسلامدا اولان اساس دینی وظیفه لری ساخلا ییب دیگرلرینی لغو ائتدی. هر مسجدده ۱ خطیب، ۱ امام و ۱ مؤذن تعیین اولوندو. روحانی اداره لرینه وظیفه لرین تعیین اولونماسی اوچون امتحاندا یاش حدی نین گؤز نلیلمهسی تاپشیریلیمیشدی. آخوند، قاضی و معلم لرین یاشی ۲۵-دن، ملا و امامین یاشی ۲۲-دن، مؤذنین یاشی ایسه ۲۱-دن آزا اولمامالی ایدی. روحانی مجلسی یاش حدی محدودیتینه تنقیدی یاناشدیغی اوچون یئرلی حاکمیت اورقانلاری یاش طلبینه رعایت اولونماسینا جدی نظارت ائدیردیلر.

«روحانی مجلسی تابعلیگینده اولان امام، آخوند و مؤذنلر اوچون عمومی قایدا و تعلیماتنامه حاضرلامیشدی. اونلاری دقتله اوخویاندا باشا دوشولور کی، واجب قانونلارین ترتیب اولونماسیندا تکجه روحانی مجلسین دئییل، یئرلی و مرکزی حاکمیت اورقانلاری امکدانشلاری دا اشتراک ائتمیشلر. بعضی سندلر، او جمله دن مُفتی نین فتوایی بوتونلوکده اورنبورگ ژنرال والی نین دفترخاناسیندا، داخیلی ایشلر و عدلیه ناظرلیکلرینده ایشلنلیمیشدی. بو فاکتوردان آیدین اولور کی، روحانی مجلسی اؤز فعالیتینده مستقل اولمایان، نظارت آلتیندا فعالیت گؤسترن بیر تشکیلات، صدری ایسه مستقل ایش آپارماق امکانشیندا محروم کیچیک روتبه لی دولت مأمورو اولوب» (سیلانتف ۲۰۱۰). مُفتیلر اراضیلرده روحانی و قوروملاری تفتیش ائدیپ نظارتده ساخالایابیلیردی. ۱۸۱۲-جی ایله م. حسینوف خارجی طریقتلرین روحانی بؤلومونون باش قوموتانی آ. ن. قولیسین دن «اونون گنده بیلیمه دیگی ولایتلرده محمدی روحانیلری آراسیندا معین اولونموش قایدالارین برپا اولونماسی اوچون، اؤزونون شخصاً اشتراکی نین واجب لیگینی بیلدیره رک راضیلیغین وئريلمه سی اوچون خواهیش ائتمیشدی. لاکین او، امتناع جوابی آلمیشدی.»

«۱۸۷۰-جی ایله ژنرال آدیوتانت، اورنبورگ ژنرال والیسی ن. آ. کریژانووسکی بیلدیرمیشدی کی، «روحانی مجلسی تابع لیگینده اولان ملالارا شخصاً نظارت ائتمک اوچون بوتون امکانشلارین محروم ایدیلر، نه مُفتی، نه ده مجلسی عضولری نین تفتیش اوچون سفر ائتمه لرینه اختیارلاری یوحدو. تفتیش دین و یا والی نین امری ایله حیاتا گئجه بیلردی کی، بو زامان مُفتی سفر چرچیوه سیندن کنارا چیخابیلیردی. بعضا یئرسیز تعقیبلر سببیدن مُفتی نین شخصی سفرلری ده قاداغان ائدیلمیشدی» (سیلانتف ۲۰۱۰). ۱۸۲۶-جی ایله مسلمان روحانیلرینه تیجارته مشغول اولماق قاداغان اولوندو. اما روحانی خادیملری بو قانونا تابع اولماق ایسته میردی. روحانی مجلسی ده معین قدر اونلارا بو ایله یاردیم ائدیردی. اداره معین اراضیلرده تیجارته علاقه لری اولان ملالاری دینی مسئله لرین حلّی آدی آلتیندا بو اراضی یه ایذنه گؤندریردی.»

۲.۳.۲. تاوریدا روحانی اداره سی

«۲۳ ژانویه ۱۷۹۴-جو ایله ۲-جی کاتئرینا «تاوریدا ولایتینده مُفتی نین صدرلیگی ایله روحانی اداره سی نین یارانماسی حاقیندا» آدلی فرمانی امضالیمیشدی. اما روحانی اداره سی ۱۸۳۱-جی ایله ۱-جی نیکولای بن علاوه فرمانینا اساساً تشکیل اولونموشدو» (تیخونوف ۲۰۰۷). روسیا اراضیسینده ۲-جی روحانی اداره سی قیریم تاتارلاری اوچون نظرده توتولموشدو.

اوا روحانی اداره سی نین فعالیتی نین ایمپراتورلوغون خئیرینه اوغورلو نتیجه لریندن سونرا، بئله بیر اداره نین آنالوقونون قافقاز مسلمانلاری اوچون ده یارادیلماسی تشبوئو ایره لی سورولدو.

۳. سونوچارلار

۱۸۰۳-جو ایلهده جار-بالاکن، ۱۸۰۴-جو ایلهده گنجہ خانلیغی روس قوشونلاری طرفیندن ضبط اولوندوقدان سونرا چاریزم بو اراضیلرده مسلمان روحانی لیگینه دایر سیاستین معینلشمه سی مسئله سی ایله اولشدی. چار حکومتی نین قافقاز مسلمانلاری روحانیلرینی اداره ائتمک اوچون ایکل قانون وئریجی لیک آکتی ۳۰ ژوئن ۱۸۰۵-جی ایلهده ۱-جی آکساندر طرفیندن وئرلمیش «ائلیزاوئتیپول (گنجہ نین آدی ۱-جی آکساندرین آروادی ایمپراتورلوغو ائلیزاوئا آکسیئونانین شرفینه آدی دگیشدیریلیب ائلیزاوئتیپول اولموشدو) دایره سینده محمدی روحانیلرین قایدالاری حاقیندا» آدلی فرماندیر. بو فرمان روس اوردوسو طرفیندن ضبط اولونموش گنجہ خانلیغیندا ایمپراتورلوغون دورومونون محکملنمه سی اوچون ایدی. ژنرال پاول سوسیانونوفون گوستریشی ایله ترتیب اولونموش روحانیلری تامامیله آسیلی وضعیتده ساخلایان ۱۰ ماده دن عبارت بو قایدالار روحانی زومره سی نین حاقلارینی محدودلاشدیرمیش و اونلاری دایم قورخو آلتیندا نظارتده ساخلامیشدیر.

۱۸۱۳-جو ایل «گولوستان» آنلاشماسیندان سونرا آذربایجانین قوزئی حیصه سینین اله گنجیرن چار روسیاسی قافقازدا دینی مسئله لری نظارتینده ساخلاماق اوچون ۱۸۲۳-جو ایلهده شیعه مذهبینه باشچی کیمی شیخ الاسلام، ۱۸۳۲-جی ایلهده ایسه سنی مذهبینه باشچی کیمی ایسه مؤفتی وظیفه لرینی تأسیس ائتمیشدیر. ۵۰ ایلدن آرتیق تشکیل اولونماسی مسئله سینه باخیلان قافقاز سنی و شیعه مسلمان روحانی اداره لری ایسه ۵ آوریل ۱۸۷۲-جی ایلهده قانون وئریجی لیکله تصدیق اولوندو. قبول اولونان اساسنامه جیدی دگیشیکلیگه اوغرامادان ۱۹۱۷-جی ایلین فوریه آیینا کیمی قوه ده قالمیشدیر

قاینالار:

- ALİŞEV S. X (2002). Kazanskoe xanstvo: aktualnie problemi issledovaniya-(Zaqidullin İ.K., Xamitbayeva N.S.) İnstitut istorii imeni Ş.Mardjani, s. 21
- İMAMOV V. (1994). Zapryatannaya istoriya tatar –Qazetno- knijnoe izdatelstvo.”Kamaz”, -Tatars 80s.
- KLİMOVİÇ L.İ. (1936). İslam v sarcoy Rosii - M- c. 22.
- MUSTAFAYEV Q. (1973). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanca islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı-s-55
- SILANTEV R.A. (2010). Musulmanskaya diplomatiya v Rossii: istoriya i sovremennost İPK MQLU –Рема, ИПК МГЛУ "Рема",- Religion – s. 449
- SULEYMENOV R. (2010). Islam v SNQ: Tatarskie myllı v kazaxskix stepyah Ислам в СНГ: Татарские муллы в казахских степях
- SULTANQALİYEVA Q.S (2006). Orenburqskoe maqometanskoe duxovnoe sobranie i orenburqskaia vlast. (Aliturlieva A.K.)
- TİXONOV A.K. (2007). Katoliki, musulmane i iudeyi Rossiyskoy imperii v posledney četverti XVIII – načale XX v. İzdatelstvo S.-Peterburqskoqo universiteta, - Religion s. 101-102).

www.articlekz.com/article/5329 - Keşdən

www.islamsng.com/kaz/culture/444